

Röya İbrahimova⁴⁸**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN HEKAYƏLƏRİNDE YUMOR**

Azərbaycan nəşrinin təkamülündə müstəsna rolü olan ədiblərimizdən biri də sözsüz ki Cəlil Məmmədquluzadədir. C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı həm klassik komediyaları ilə, həm də gözəl nəşr əsərləri ilə diqqəti cəlb edir. C.Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin təşəkkülündə, xüsusişə satirik ədəbiyyatın inkişafında müstəsna rol oynamışdır. C.Məmmədquluzadə hər şeydən əvvəl böyük vətəndaş idi. Onun əsərləri isə məhz öz xalqına böyük sədaqətlə bağlı olan vətəndaşın həyəcanlarının, qayğılarının böyük təcəssümü idi. Satirik və humoristik kinaya C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında əsas ideya ifadəçisidir. Ədibin komediyalarında, hekayə və felyetonlarında onun vətəndaşlıq dəndləri və qayğıları ilk növbədə məhz gülüş vasitəsilə öz təcəssümünü tapmışdır.

C.Məmmədquluzadə milli dramaturgiyamızda və nəşrimizdə bugünkü davam edən zəngin ənənələrini yaradıcılarındandır. Ədibin həcmə kiçik olan fəqat böyük milli dəndlərin problemləri əhatə edən hekayələrin felyetonları həmin janrların klassik nümunələridir.

C.Məmmədquluzadə hekayələrində tipik şərait, tipik xarakter xüsusişə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət ədibin realizminin mahiyyətini təşkil edir. Hər bir kiçik hekayədə ədib böyük milli dəndlərdən, ictimai problemlərdən bəhs etmişdir. Cəhalətin təzahür və ifşası ədibin nəşrində mühüm yer tutur. "Kiçik adam"ların böyük dəndləri C.Məmmədquluzadə nəşrinin başlıca mövzusudur. "C.Məmmədquluzadə qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustaşıdır. Onun hekayələrində obyektiv, şirin, mülayim bir nağıl üsulu var" (1, 112).

C. Məmmədquluzadə nəşrində tənqidin hədəflərinin xarakteri ilə əlaqədar olaraq tənqidin gülüşün müxtəlif formalarına təsadüf olunur. Ədibin zəmanəsinin kasib, faşir bəndələrinə olan üzək ağruları onu yumorunda daha qabarlıq təcəssüm olunmuşdur. Bu cəhətdən "Poçt qutusu", "Usta Zeynal", "İranda hüriyyət", "Nigarəncılıq", "Rus qızı", "Dəllək", "Sirkə", "Buz", "Saqqallı usaq" və s. hekayələrini misal göstərmək olar.

1903-cü ildə yazdığı və 1904-cü ildə "Şərqi-rus" qəzetində çap etdirildiyi "Poçt qutusu" hekayəsi təkcə C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında deyil, Azərbaycan nəşr tarixində önəmli yer tutan klassik sənət nümunələrindən biridir. Hekayənin süjetində biz dərin bir ictimai mündəricəli gülüşün hakim olduğunu görürük. Baş qəhrəman olan Novruzəli zəmanəsinin son dərəcə aciz və yaziq bəndəsidir. O, ən adı tərəqqi nümunələrindən belə xəbərsizdir. Hətta poçt qutusunun nə olduğunu belə anlamır. Novruzəli yaşadığı mühitin günahsız qurbanlarının tipik nümayəndəsidir. Novruzəli İtqapan kəndinin sakinidir və Vəli xan İrəvana məktub göndərmək istədiyi zaman onun evinə pay gətirmişdir. Xan düşünür ki, məktubu poçt qutusuna salmağı elə Novruzəliyə tapşırsın. Amma o bilmir ki, avam, savadsız, poçtxananın nə olduğunu bilməyən Novruzəli üçün bu olduqca çətin bir işdir. O, xanın yanına gəldiyini andan etibarən ona öz sədaqətini sübut etmək istəyir, canını hətta öz balalarını da ona qurban etməyə hazırlıdır. Novruzəlinin-Azərbaycan kəndlisinin bu acinacaqlı halını bizi幽默 ilə çatdırmaq istəyən Mirzə Cəlil çox orjinal, sadə bir ifadə forması kəşf etmişdir.

C.Məmmədquluzadə öz sənətkarlıq xüsusiyyətinə sadıq qalaraq bizi Novruzəli haqqında konkret bir fikir söyləmir. Biz onun hərkətlərini, xarici görünüşünü izləyərək onun necə sadəlövh, müti və sadıq bir kəndli olduğunu görürük. Vəli xanın hər bir sözü onun üçün pozulmaz qanundur. Əhvalatın necə baş verdiyini biz Novruzəlinin öz dilindən eşidirik: "Xan, qurban olsun sənə yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın! Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalca çıxartdı, dəstələyib vurdur qoltuğuna, istədi düzəlsin yola. Mən tez yapışdım rusun qolundan qoymadım getsin.. Dədim Novruzəli hələ ölməyib ki, sən onun ağasının kağızını aparsan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgəsinin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriatda oğurluq günah yazılmayıbdı?... Dədim bari mənim xanımın kağızımı ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdur təpəmə, ikiəlli yapışdım kafirin çıynından, bunu üzü üstə elə götirdim yerə ki, heybətdən ağızı qanadı. Sonra nəçərnik divanxanasından saldatlar tökülib məni döyə-döyə aparıb atdlar dama" (2,128). Novruzəli olanları xana danışdıqca xan gülür, xanla bərabər biz də gülürük. Xanın gültüsündəkin istehza, kinaya kədər hissə oyadır. Buna baxmayaraq oxucu Novruzəliyə yumorla yanaşır, ona acıyr. Əgər xan istehza ilə gülürse, oxucuda dərin bir kədər hakim olur. Ona görə ki, Novruzəli öz əməllərində pis bir şey görmür, ona elə gəlir ki, xanın məktubunu bu şəkildə "qorumaq" düzgün hərkətdir. Məktubu aparmaq istəyən "kafir" i döyən zaman da düşünür ki, onu avam hesab etməsinler, xanın məktubunu heçkəsə etibar etmək olmaz.

Əsərin final hissəsində bizə aydın olur ki, Vəli xanın məktubu vaxtında yetişib və otaqlar da hazırlıdır. Vəli xan isə üç ay həbs cəzası alan Novruzəlinin haqqında "bir qədər fikir eləyir", amma olanları tez də unudur. Vəli xan ancaq nifrat doğurur. Özü də bilmədən özünü həm gülüş obyektinə çevirən, həm də xana sədaqətini sübut edən Novruzəli isə yaddaşımızda yaziq insan kimi, zəmanəsinin qurbanı kimi qalır. Novruzəlinin taleyi, faciəsi oxucularda həmin dövr haqqında, zəhmətkeş insanların ağır güzəranı haqqında dolğun təsəvvür yaratmış olur. Həcmə kiçik hekayə olmasına baxmayaraq, ictimai ümumiləşdirməsi ilə bu əsər tənqidin gözəl bir nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

C.Məmmədquluzadənin mənəvi geriliyə, cəhalətə və fanatizmin ifşasına həsr olunmuş kamil əsərlərindən biri də 1906-ci ildə yazdığı "Usta Zeynal" hekayəsidir. Hekayənin qəhrəmanı olan Usta Zeynal C.Məmmədquluzadə nəşrində maraqlı humoristik obrazlardan biridir. Usta Zeynal ictimai qayğılardan tamamilə uzaqlaşmışdır. Dini fanatizm onu mənəvi cəhətdən iflic etmişdir. O, gündəlik çörək qazanmaqdan başqa bir qayğısı olmayan, öz kasib həyatı ilə kifayətlənən sadə və zəhmətkeş bənnadir. Hekayə boyunca Usta Zeynalın cəmi üç günlük işinin şahidi olu-

⁴⁸ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı.

ruq və bu qısa müddət bizi onun daxili aləminə bələd olmağa kifayət edir. Muğdusi Akopun evindəki kiçik bir təmir işini görən Usta Zeynalı ona tərifləyən Hacı Rəsuldur. Onun necə zirkə, ağıllı, sadiq, qeyrətli bir mömin olduğunu qeyd edir. Bir dəfə də olsun namazını qəzaya qoymadığını isə xüsusi vurğulayır. O onun nəinki Muğdusi Akopu, xristianları, həmçinin bəzi yerli müsəlmanları da bəyənmir. Onların dünya malına həris olduqlarını düşünür, Kərbəla ziyanatına gedib müsəlmanlıq vəzifələrini yerinə yetirmədiklərinə görə onları “həyasız”, “binamus” adlandırır.

Usta Zeynalın öz acınacaqlı vəziyyətinin fərqində deyil, gülünc hərəkətlərinin mahiyyətini anlamaq qabiliyyətinə malik deyil. Öz düşüncəsinə görə dünya malına həris olmadığı üçün “cənnətin qəbzi” artıq onun cibindədir. Daxili aləmini köməkçisi Qurbanla səhbətində daha aydın görülür: “Bax, məni görürsən, bir kasib bəndələrin biri yəm. Bir mala və xurcundan savayı özgə bir mal-dövlətim yoxdu; çünki əvvəldən mən dünya mali fikrində olmamışam. Cüntki dünya malı dünyada qalacaq” (2, 144).

Usta Zeynal bir saatlıq işi günlərlə uzadır, vaxtını boş-boş səhbətlərə keçirir və təmirin uzandığını görüb narahat olan Muğdusi Akopa səbəri olmayı məsləhət görür, çünki hər şey Tanrıının hökmündən, iradəsindən asılıdır. Özünü qətiyyən gəfiñahkar hesab etməyən Usta Zeynal əksinə onu tələsdirdən ev sahibini öz ürəyində məzəmmət edir.

Özü kimi müsəlmanlardan başqa bütün millətləri “murdar və çirkin” hesab edən Usta Zeynal sonradan biləndə ki, köməkçisi Qurban bilmədən kəci erməninin küpəsində hazırlayıb, aləmi bir-birinə qatır. “Allah sənə lənət eləsin, dünya-aləmi murdar elədin” deyib, işi yarımcıq qoyur və Qurbanın üzünə tüpürüb gedir.

“Usta Zeynalın əsas faciəsi budur ki, o, gülünc, miskin, acınacaqlı bir vəziyyətdə yaşıdığını başa düşmür, yaxud başa düşmək istəmir” (4, 431).

“Usta Zeynal” ideyası və bədii sənətkarlıq xüsusiyyəti ilə Azərbaycan nəşrinin, xüsusən də satirik ədəbiyyatın klassik nümunələrindəndir. Burada bir fanatikin simasında həmin mühitdəki zehniyyəti iflic olmuş, yaziq, aciz bəndələrin taleyi ümumiləşdirilmişdir. “Usta Zeynal” portret hekayəsidir. Yəni, burada müəllif ideyası bir şəxsin taleyində bədii təcəssümünü tapmışdır.

C. Məmmədquluzadənin “Iranda hürriyyət” hekayəsində səhv salındığına görə böyük çaxnaşma və qalmaqla səbəb olan iki məktubdan bəhs edilir. İrana hürriyyət verildiyini eşidən Kərbəlayı Məhəmmədəli və Pərinisə buna sevinir, amma hürriyyətin nə olduğunu nə onlar, nə də məktubu oxuyanlar bilir. Bu cəmiyyətdə, bu mühit onun nə olduğunu anlayan yoxdur. Buradakı avam insanlara Mirzə Cəlil yumorla güfür və bir daha avamlığın acı nəticəsini bizi göstərir. C. Məmmədquluzadənin başqa hekayələrində olduğu kimi burada da təqnidi mətləb məhz satirik kinayə əsasında dəqiq ifşa və ittihəm olunur.

“Dəllək” hekayəsində isə biz cahilliyyin daha bir qurbanını görürük. Sadiq kişi burnunun qanı kəsilməyən usağını həkimə aparmaq əvəzinə dəlləyin yanına aparır. Bu zaman usağı heç əhəmiyyət verməyən dəllək Sadiq kişi şəriət qanunlarını pozduğuna görə əsəbiləşir və başlayır onun başını qırxağa. Hekayənin sonunda Sadiq kişi oğlunun qanının kəsildiğini görür və başa düşür ki, Allahın ona olan qəzəbi artıq soyumuşdur. Ona görədir ki, hər şey salamatlıqla qurtarır.

Satirik və humoristik hekayələr müəllif fikrinin dəqiq təcəssümündə çox sərrast rol oynayır. Ədibin “Sirkə”, “Rus qızı”, “Buz” hekayələri də sərrast humor ilə diqqəti cəlb edir. “Rus qızı”nda yalançı dindarlar pozğunluğu təqnid obyektiñə çevrilmişdir. “Sirkə”də danışq dilinin təmizliyi müdafiə edilmişdir. Dildəki sünə əllaməliklər gülüş obyektiñə çevrilmişdir. “Buz”da isə yeniyetmə uşaqların həyatının mənənəzləgi gülüş obyektiñə çevrilmişdir. Hər bir obyektiñə çevrilmişdir. “Buz”da isə yeniyetmə uşaqların həyatının mənənəzləgi gülüş obyektiñə çevrilmişdir. Hər bir hekayədə kiçik humoristik lövhələr diqqəti cəlb edir. Hər üç məsələdə müəllifin daxili narahatlığı və vətəndaş nigarçılığı ön plandadır.

C. Məmmədquluzadə nəşrinin canı kinayədir. Ədibin əsərlərində quru nəsihətçilik yoxdur. Ədib hər bir əsərində maraqlı süjetlər və komik surətlər əsasında təqnid mətləblərini ifadə etmişdir. C. Məmmədquluzadənin hər bir hekayəsi qədim Şərqi lətifələrini xatırladır. Orada Azərbaycan həyatının ictimai lövhələri çox zaman təqnid gülüşün müşayiəti ilə öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Ədib təqnid gülüşün təsadüfən seçmirdi. O, hər təqnid mətləbə uyğun gülüş üsulları, vasitələri tapardı. Çox zaman bu təqnid mətləblər tipik satirik və humoristik obrazlar əsasında bədii həllini tapmış olurdu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

- Mir Cəlal, Firdun Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 560 s.
- Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
- İbrahimov Mirzə. Böyük demokrat: Molla Nəsrəddin, AzSSR EA, 1957, 211 s.
- Xalid Əlimirzayev. Dahi sənəkar, böyük vətəndaş (C. Məmmədquluzadənin həyatı, dövrü, mühiti, ədəbi-ictimai fəaliyyəti). Bakı: Elm və təhsil, 2010, 684 s.
- Firdun Hüseynov. Adı əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı: XAN, 2015, 232 s.
- Səadət Vahabova. Cəlil Məmmədquluzadə nəşrinin poetikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 164 s.
- Bədirxan Əhmədov XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cild. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 480 s.

Acar sözlər: realizm, gülüş, humor, təqnid, satira

Ключевые слова: реализм, смех, юмор, критика, сатира

Key words: realism, laughter, humor, criticism, satire

Юмор в рассказах Джалила Мамедгулузаде

Резюме

В этой статье даётся краткое изложение художественного повествования и описательных способностей Дж.Мамедгулизаде, оригинального сатирического стиля и точного обвинения, средства воздействия од-

ного из могущественных основоположников жанра рассказа в азербайджанской литературе. Многие проблемы в творчестве Дж.Мамедгулузаде, одного из могущественных специалистов нашей литературы, актуальны и сегодня. Это ещё раз доказывает его писательские способности.

Humour in the stories of Jalil Mammadguluzade

Summary

This article summarizes briefly Jalil Mammadguluzadeh's artistic prose and descriptive skills, original satirical style and correct accusations, methods of disclosure, who is one of the powerful founders of the short story genre in Azerbaijani literature. Many of the problems in the works of Jalil Mammadguluzadeh, one of the strongest artists of our literature, are still current today. This once again proves his strength as a writer.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva